

Performativ konstruksiyaların semantik xüsusiyyətləri

Tamerlan Şahbazlı

Bakı Avrasiya Universiteti

E-mail: adiloghlu@yahoo.com

Rəyçilər: filol.ü.e.d., prof. F.Y. Veysəlli,
filol.ü.f.d., dos. C.M. Babayev

Açar sözlər: danışıq aktı, cümlə, semantik, performativ, məna, quruluş, metafor

Ключевые слова: речевые акты, предложение, семантика, перформативность, значение, структура, метафора

Key words: speech acts, sentence, semantic, performative, meaning, structure, metaphor

Yazılı nitq fərqli cümlələr vasitəsilə həyata keçirilir. C. Layons bu prosesi gündəlikdə işlədilən dil davranışının məhsulu adlandırır. Cümlə termininin anlamını araşdırarkən onun aid olduğu obyektin, yaxud referentin növünü aydınlaşdırmaq lazımdır. C. Layons bununla bağlı *mətn cümlələri və nitq aktı cümlələri* kimi fərqlilik təklif edir. O yazır: “Nitq aktı cümlələri adi dil-davranışının məhsulu kimi işlənilir. Şübhəsiz ki, onlar danışıq zamanı dilin metalingvistik təsvirində və dilin funksiyalarında müşahidə oluna bilər. Cümlələrin bu cür təqdim olunması xüsusi dil qruplarının qrammatik təsvirində istinadlar vasitəsilə meydana çıxır (1, 31). Bu məsələ ilə bağlı C.Braun və C.Yül yazır: “Dilin qrammatik təsvirində sistem aktı cümlələrindən istifadə etmək daha münasibdir” (2, 88).

Onlar dilin tədqiqində açıq cümlə təsvirlərindən istifadə olunmasını dəstəkləyirlər. Danışıq aktı iştirakçıları bu məqsədlə məlumatın, yəni cümləni təşkil edən elementlərin xüsusi vacib nöqtəsinə diqqətini cəlb etməlidirlər. Bu zaman məlumatın təqdim olunduğu cümlələr bitkin, eyni zamanda yığcam olmalıdır. Cümləni istifadə edən şəxs işlətdiyi cümlələrdə nəinki mental prosesləri ehtiva edən məlumatdan istifadə etməli, həmçinin həmin cümlələrin fiziki və sosial kontekstləri özündə əks etdirəcəyinə diqqət yetirməlidirlər. Bütün bu yanaşmanın hər birində məlumat, qaydalar, proseslər və kontekstlər hər iki yanaşmanı özündə əks etdirə bilər. C.Qazdar bu barədə yazır: “Mən güman edirəm ki, cümlələrin yaratdığı qrammatik birlik dilçilik tədqiqatı üçün legitim məlumat qrupu yaradır və burada bir-biri ilə bağlılığı olan və müəyyən intuitiv qaydalar ifadə edən cümlələrdən söhbət gedir (3, 11).

Danışıq zamanı nəzərə çatdırılan məlumat yazılı mətnlərdə də müşahidə oluna bilər. Yazılı mətnin cümlələrində əks olunan məlumata iki yanaşma zəruri olaraq bir-birindən fərqlənir. Fərd danışıqda geniş cümlə parçalarından istifadə edir. Məsələn, o düşünür ki, onun məlumatı cümlənin qrammatik düzəlməsini görə sıralanıb ya yox. Yaxud danışıqda əks olunan məlumat lazım olan qrammatik qaydanı əks etdirir ya yox. Təbii ki, cümlə istifadəçisi gündəlik həyatda rastlaşdığı danışıqdan kənara çıxmır. Onun danışıqda işlətdiyi cümlələr adi danışıqda işlədilən cümlələrdir və bu hal məlumatı qəbul edən tərəfindən qəbul olunur. Cümlə vasitəsilə məlumatın ötürülməsinə digər bir yanaşma G.Sampson tərəfindən irəli sürülür (4). Bu onun qenerativ qrammatikaya aid ilkin işlərində rast gəlinir. Onun qeydlərində cümlə-qrammatikası üçün məlumatın necə əks olunması yazılır.

N.Xomski isə bu yanaşmanın məhdudluğunu iddia edir. O qeyd edir ki, qrammatik quruluş ziddiyyətli hesab edilir. “Dilin öyrənilməsinin semantik və statistik əhəmiyyətinə və ona qarşı olan marağa baxmayaraq, qrammatik nitqin xarakterini və yaxud problemin

müəyyən edilməsinin birbaşa anlama yolu mövcud deyil” (5, 17). Təşkil edilmiş cümlənin son versiyasına əsas yanaşma o zaman meydana çıxır ki, nəticə kimi ortaya çıxan cümlələr linqvistik öz-özünü təhlil etməyə qarşı sınaqdan keçirilərkən aşkar olunsun. Bu o deməkdir ki, dilçinin istifadə etdiyi məlumat şəxsi təhlilin nəticəsi ola bilər. G.Sampsonun iddia etdiyi kimi, problemin mənbəyi o zaman aşkar olunur ki, fərdi təhlil sınaqdan keçirilmir və bunu hər bir kəs istədiyi kimi istifadə edə bilər. Bu məhdud yanaşmadan belə fərziyyə ortaya çıxır ki, kommunikativ kontekstdə süni yaradılan cümlələr işlədilir və fikir buna yönəldilir. Bu metodu C.Layons kontekstləşdirilmiş, qaydaya salınmış, standartlaşdırılmış cümlələr kimi təsvir edir (1, 32). Dil istifadəçisi adi dil məlumatını dilin qaydaya-təbə olan müxtəlif vasitələri ilə çatdırırsa bilər. Həqiqətdə o, qaydalara deyil, daha çox ardıcılığa fikir verəcəkdir. Fərdin işlətdiyi ardıcılıq nitq zamanı işlədilən müəyyən şərtlər altında yarana bilər. Əgər işlədilmə qaydası yüksəkdirsə, o halda kateqorik yanaşmaya əməl etmək ortaya çıxır. T.Givon bu barədə yazır: “90% sədaqətlə 100% sədaqət arasında kommunikativ fərq nədir? Psixoloji termin kimi bunlar arasında heç nə yoxdur. Ünsiyyətdə isə 90% kateqorial sədaqət yüksək effektiv sistem hesab olunur” (6, 28). M.A.K.Halliday və R.Hasan yazılmış mətdəki cümlələr arasında əlaqəni koheziya adı altında öyrənməyi iddia edirlər (7, 1976). Onların yanaşmasında koheziya mətnin birləşmiş cümlələri arasındakı elementləri bağlayan vasitədir. Məsələn, anaforik element olan əvəzlilik sözü əvəz edən, işarə edən, xatırladan element kimi cümlədə böyük rola malikdir. Doğrudur belə iddialar da mövcuddur ki, mətni təşkil edən cümlələr arasındakı koheziya bağlılığı mətn qəbul edənlərin şifahi, yaxud yazılı mətni məntiqi qavramasına uyğun olaraq qəbul edir (8; 9). Danışan tərəfindən ortaya çıxarılan mətn özü məhsuldur. Onun nə cür yaranması və necə ortaya çıxması vacib əmil deyil. Bu yerdə danışmaq proses kimi iddiası ortaya çıxır. İddia H.Vidouson tərəfindən irəli sürülür. H.Vidouson danışığın proses olduğunu, onu təşkil edən cümlələrin isə nəticə olduğunu iddia edir (10, 71). Dilçilikdə cümlə obyekt kimi və mətn məhsul kimi fikirlərdə də müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Məsələn, L.Vitqenşteyn yazır: “...qarışıqlıq o vaxt yaranır ki, dil iş görənin deyil, mühərrikin işinə bənzəyir. Cümləyə obyekt kimi yanaşması sintaktik təsvirdə aydın görünür” (11, 132). S.Kuno yazır ki, funksional baxımdan sintaktik məhdudiyət yenidən araşdırılmalıdır (12, 1976). Oxşar yanaşmanı C.Kreider və b. da iddia edir (13; 6; 14; 15; 16). J.Morqan isə mətnə məhsul kimi yanaşmasını tənqid edir və mübahisəyə qoşulur: “Biz mətdə xüsusi bir əvəzliliklə və tam ismi birləşmə ilə əlaqə görürük çünki biz güman edirik ki, mətn koherentdir. Burada əvəzliyinin ismi birləşməni əvəz etməsi anlamında işlədilməsini düşünürük. Biz yazanın məqsədyönlü referent istifadə etməsini bilirik. Buradan da bilinir ki, tekstual nəticə bizim düşüncəmizdən biz nəyi ifadə etmək istəyimizdən yaranır (17, 79). Dilçilikdə istənilən analitik yanaşma mətni təşkil edən cümlələrin praqmatikasına gətirib çıxarır. Buraya şifahi nitqi, yaxud yazılı cümlələri sintaktik və semantik cəhətdən araşdırmaq, tədqiq etmək də daxildir. C.Morrisin yazdığı kimi: “Yazıda işarələrin əlaqəsi cümlələrin implisit və eksplisit praqmatikası kimi meydana çıxır” (18, 6).

Yazıda və danışmada işlədilən cümlələrin implisit və eksplisit praqmatikasının üzə çıxarılmasında rol oynayan üslubi fiqurlardan biri metafor hesab edilir. *Metafor* yunan mənşəlidir “köçürmək” mənasını ifadə edir, məcazi mənada işlənən söz və yaxud ifadəni əks etdirir. Yazıda və ya şifahi nitqdə metaforların işlədilməsi fikirlərin, düşüncələrin fərqli şəkildə reallaşması ilə müşahidə olunur. Məcəzi mənənin gücü ilə fikirlər oxucuya, yaxud dinləyəne dolayısı ilə ötürülür və asanlıqla mənimsənilir. İşlədilən metaforlar mənəni genişləndirir və düşüncənin yeni yollarını yaradır.

Fərqli mətnlərdə işlədilən metaforlar çox zaman açar rolunu oynayır. Cümlənin mənası ilə

danışanın nitq aktının mənasının fərqləndirilməsində metaforların işlədilməsinin rolu mənənin açılmasına səbəb ola bilər. C.Syörlin yuxarıda adını çəkdiyimiz məqaləsindən bir nümunə işlədək. Səm deyir: /Sally is a block of ice// “Səlli olduqca soyuqdur, yəni soyuq qəlbidir”. Nitq aktı bu formada öz mənasını əks etdirir, lakin danışanın məqsədi Səllinin “soyuq adam” olmasını nəzərə çatdırmaqdır. Metaforun işlədilməsi cümlə mənasını aydınlaşdırdığı halda, metaforun mənasının açıqlanması ilə danışanın məqsədinin mənası anlaşılır. Nitq aktlarının işlədilməsində metaforların işlədilməsinə diqqəti cəlb etməklə C.Syörl sübut etməyə çalışır ki, nitq aktları nəinki standart qaydaların işlədilməsilə, həmçinin dilin fərqli növlərinin işlədilməsi ilə də müşahidə oluna bilər. Bununla da C.Syörl dilin hərtərəfli nəzəriyyəsinin inkişafına diqqəti cəlb etməyə çalışır (19, 71).

Nitq aktlarında cümlə mənası ilə danışığın mənasının fərqləndirilməsində C.Syörl ədəbi mənə ilə məcazi mənənin fərqləndirilməsini təklif edir. Bu mənələrin fərqləndirilməsində kontekstə diqqət vermək lazımdır. Hər iki mənənin düzgün anlaşılması üçün kontekstin rolu mühümdür. C.Syörl iddia edir ki, kontekstlə yanaşı nitq aktının anlaşılması fon biliklərilə də əlaqəlidir. O, nümunə verir: /The cat is on the mat// “Pişik xalçanın üstündədir”. Əgər bu cümlə pişiyin xalçanın üstündə uzandığı mənasında deyilsə, o halda kontekstə aid olmayan deyiliş müşahidə edəcəyik. Amma bu cümlə kontekstdən asılı olaraq da izah edilə bilər. Belə ki, söhbət konkret pişikdən və konkret xalçanın üstündə olan pişikdən gedirsə, kontekstual mənənin icrası müşahidə olunur (20, 120-121). C.Syörl yazır: “Bir mənalı olan nitq aktlarının böyük sinfi üçün /The cat is on the mat// cümləsinin ədəbi mənası yalnız fon biliklərinə aid olan tətbiqi əlaqə ilə ifadə oluna bilər. Cümlənin real situasiya ilə şərtləndirilməs, həmin cümlənin fon gümanlarındakı fərqli variantlarla ifadə oluna bilər. Əgər cümlədə fon gümanları (yaxud bilikləri) yoxdursa, o halda real şərtlərdən danışmaq mümkün deyildir. Bu variantların indekstlə, mənə dəyişikliyiylə, ambiqyutivliklə, konvensional implikaturla, presuppozisiya ilə heç bir əlaqəsi müşahidə oluna bilməz” (20, 125).

C.Syörl nitq aktında metaforların işlədilmənin heç bir ikimənalılıq yaratmadığını iddia edir. O, belə nümunə verir: Səmin süfrə arxasında necə yemək yediyini müşahidə edən qonaqlardan biri deyir: /Sam is a pig// (Səm donuzdur). O, ikimənalı heç bir şey ifadə etmədi. /Pig/ “donuz” əsl “donuz” sözü mənasında, /Sam/ “Səm” insan adı mənasında işlədildi. /Is/ ingilis dilində köməkçi feil, /a/ isə qeyri-müəyyənlik artıqlığıdır və bunların da mənasında heç bir ikimənalılıq yoxdur. Odur ki, bütövlükdə /Sam is a pig// cümləsi qrammatik cəhətdən düzgündür və mənasında heç bir ikimənalılıq müşahidə olunmur. Cümlə ifadə etdiyi mənada deyilmişdir. Amma bu cümləni dinləyənlər üçün bu qəbul edilmir. Deyilənlə danışanın demək istədiyi mənə arasında fərqlilik müşahidə olunur. Təbii ki, Səm donuz deyil və donuza da bənzəmir. Danışanın bu cümləni işlətməsinin semantikasi belə izah olunur ki, Səm olduqca çox yeyir və həmçinin o, yeməyi acgözlüklə, sanki vəhşi kimi yeyir və bu da danışana əsas verir ki, onun haqqında belə bir bənzətmə işlətsin. Danışığ aktında cümlənin mənası bu yolla fərqləndirilir.

Məqalənin aktuallığı. Hazırda aktual olan performativ konstruksiyaların semantikasının öyrənilməsi yolları.

Məqalənin elmi yeniliyi. Performativlərin danışığ aktında semantik xüsusiyyətlərinin müəyyənlişməsi, araşdırılması.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədə fərqləndirilən vasitələrin tələbələr, müəllimlər, tədqiqatçılar və digərləri tərəfindən düzgün istifadəsinə kömək etmək.

Ədəbiyyat

1. Lyons J. Semantics. Cambridge University Press. Great Britain, 1977.
2. Brown G., Yule G. Discourse Analysis. Cambridge: Cambridge University Press, 1983.
3. Gazdar C. Pragmatics. New York: Academic Press. United States of America, 1979.
4. Sampson G. Schools of Linguistics. London: Chichester Wiley, 1980.
5. Chomsky N. Syntactic Structures. The Hague: Mouton, 1957.
6. Givon T. Topic, pronoun and grammatical agreement. In (ed.) C.N.Li., 1976.
7. Halliday M.A.K. and Hassan R. Cohesion in English. London: Longman, 1976.
8. Rochester S.R. and Martin J.R. The art of referring: the speaker's use of noun phrases to instruct the listener. In (ed.) R.O.Freedle, 1977.
9. Källgren G. Some types of textual cohesion and their effects on texts. In (eds.) A.K.Joshi, B.L.Webber and I.A.Sag, 1979.
10. Widdowson H.G. Rules and procedures in discourse analysis. In (ed.) T.Myers The Development of Conversation and Discourse. Great Britain: Edinburgh University Press, 1979.
11. Wittgenstein L.J. Philosophical Investigations. Oxford: Basil Blackwell, 1953.
12. Kuno S. Subject, theme and the speaker's empathy. In (ed.) C.N.Li., 1976.
13. Creider C.A. On the explanation of transformations. In (ed.) T. Givon, 1979.
14. Givon T. From discourse to syntax: grammar as a processing strategy. In (ed.) T.Givon, 1979.
15. Rommetveit R. On Message Structure: A Framework for the Study of Language and Communication. New York: Wiley, 1974.
16. Tyler S.A. The Said and the Unsaid. New York: Academic Press, 1978.
17. Morgan J.L. Toward a rational model of discourse comprehension. American Journal of Computational Linguistics Fiche N:79, 1979.
18. Morris C.W. Foundations of the theory of signs. Reprinted in Morris, C.W. (1971). Writings on the General Theory of Signs. The Hague: Mouton, 1938.
19. Fotion N. John Searle: Philosophy now. UK: Acumen Publishing Limited, 2000.
20. Searle J. Expression and Meaning: Studies in the Theory of Speech Acts. Cambridge: Cambridge University Press, 1979.

Т. Шахбазли

Семантические особенности перформативных конструкций

Резюме

В статье исследуются семантические особенности перформативных конструкций. Сообщается о значениях предложений, которые составляют текст и речевой акт. Подчеркивается, что между ними не существует большие различия и каждый из них обладает своеобразными чертами. Семантические особенности перформативных конструкций зависят от их значений и контекста. В статье также затрагивается употребление метафор в речевом акте.

T. Shahbazli

The semantic features of per formative constructions

Summary

The article deals with the semantic features of per formative constructions. It gives some brief information about the meanings of sentences consisting the text and speech acts. It states that there does not exist much difference between them, though each has its own features. The semantic features of per formatives often depend on the semantic meaning of per formatives, and the context. The usage of metaphors in the speech acts has also been touched in the article.

Redaksiyaya daxil olub: 01.03.2018